

Бердиев А.Т., Султанова С.Т.

КЫРГЫЗСТАНДА СОВЕТТИК ДООРДО МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ МАСЕЛЕСИНИН КӨТӨРҮЛҮШҮ

Бердиев А.Т., Султанова С.Т.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ, ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В КЫРГЫЗСТАНЕ

A.T. Berdiev, S.T. Sultanova

THE EMERGENCE OF THE PROBLEM OF THE SOVIET ERA, THE STATE LANGUAGE IN KYRGYZSTAN

УДК:958:300

Макалада А. Масалиевдин башкаруу мезгилинде 1985-1990-жылдардагы мамлекеттик тил маселелери жана мектептердеги окутуунун тили, кош тилдүүлүк маселелери каралган.

Негизги сөздөр: мамлекеттик тил, эне тил, доор.

В статье рассматриваются проблемы языка, государственного языка, двуязычия, языка обучения в школах во время руководства А.Масалиева 1985-1990 г.г.

Ключевые слова: государственный язык, родной язык, век.

This article deals with A.Masaliev's high quality at the head of the government as the model for current leaders of the country: as being accurate adequate, simple, modest, honest.

Key words: the state language, native language, age.

Өлкөбүздүн эгемендүү мамлекет болушу кыргыз элинин тарыхынын бир катар маселелеринин, бүгүнкү күндүн талабына ылайык өз баасын алуусуна мүмкүнчүлүк түздү. Арийне, ушуга ылайык, эгемендүүлүк жылдарында мамлекетибиздин тарыхын изилдеп жана окуп үйрөнүү багытына, республикалык жана эл аралык деңгээлде бир катар иш чаралар жүзөгө ашырылып келе жатат. Бул өз кезегинде калкыбыздын руханий жан дүйнөсүн байытып мамлекетибиздин идеологиялык пайдубалынын бекемделишине жана дүйнөлүк коомчулукка кеңири таанылышына шарт түздү. 2016-жыл «Маданият жана тарых» жылы деп жарыяланышы да тарыхыбызды дагы да изилдеп окуп үйрөнүүгө жакшы шарт түздү.

Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы катары Абсамат Масалиев иштеп турган мезгилде 1985-1990 жылдары, өлкөдө кайра куруу жана тездетүү реформаларынын жүрүшү элдин улуттук аң-сезиминин өсүшүнө алып келген. Улуттун негизги белгилеринин бири тил болгондуктан, тил маселелери алгачкы негизги маселелердин бири катары актуалдуулугу жогорулаган.

Улут өзөгү - тил. «Адеп башы - тил» - деп Махмуд Кашкари да жазган. Тил, тарых, ата мурастары-элдин көөнөрбөс кенчи. Кыргыз Эл Баатыры, Эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков

буларды айткан: «Ар бир элдин касиети - эне тили. Башканы даңкташ үчүн эне тилдин сыйкырын качырышка эч кимдин акысы жок. Күчү да жетпейт. Биз өзүбүздүн да, башканын да замандар бою жараткан асыл байлыгын акылмандуулук менен баалоого милдеттүүбүз. Тил-ар бир элдин башкы байлыгы» [8.209]. катары эсептейт.

А.Масалиев Кыргызстан Компартиясынын XIX курултайындагы докладында “Борбордук Комитеттин бюросу Кыргызстанда жашап жаткан улуттардын жана элдердин достугун биримдигин чыңдоо маселелерине өзүнүн көңүлүн бурган, алар пленумдарда каралган Улуттар аралык мамилелердин негизинде келип чыккан проблемалар кылдаттык менен талкууланган. Мамлекеттик тил жөнүндө Кыргыз ССРинин Закону жүзөгө ашырылып, орус тилин ошондой эле башка элдердин тилдерин жана маданияттарын өнүктүрүү үчүн шарттар түзүлгөн[9].

XX кылымдын 80-жылдарынын экинчи жарымында башталган коомдогу улуттук кыймыл улуттук маселелеринин ичинен биринчи иретте кыргыз тилинин ошол мезгилдеги абалы, коомдогу орду, келечек тагдыры жөнүндө курч маселелерди көтөрүп чыкты. Чындыгында А.Масалиев Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы болуп турганда, өлкөдө бардык улуттар, коомдун бардык чөйрөсүндө тен укукка ээ болгону менен Кыргыз ССР кыргыз элинин атын алып жүрөт, демек кыргыз эли ушул аймактын ээси болгон соң улуттар аралык проблеманы чечүүдө ага негизги жоопкерчилик жүктөлөт. Ошондуктан кыргыз тили негизги тил катары кызмат кылуусу керек. Коммунисттик партиянын идеологиялык талаптарына ылайык Совет коомунда элдерди жана улуттарды жакындаштыруу, эл достугун күчөтүү саясаты жүргүзүлүп, натыйжада, союздук республикалардын дээрлик бардыгында, жергиликтүү элдердин тилдери басмырланган. Коомдук турмуштагы жергиликтүү элдердин тилдеринин колдонуу чөйрөсү жылдан-жылга тарып олтуруп, ал ар үй-бүлөдө жана карапайым турмуш-тиричилик деңгээлинде гана колдонулган тил абалына жеткен. Мындай жагдай мурдагы союздук республикалардагы улуттук тилдердин көпчүлүгүнө мүнөздүү эле. Ал эми кыргыз тилинин өнүгүшү начар

абалда экендигин, кыргыз жаштарынын эне тилин билбей калышын, дегеле жергиликтүү элдин тилинин өнүгүшүнө тоскоолдуктар болуп жатканын айткан белгилүү инсандар расмий бийлик тарабынан улутчул катары кабыл алынган [1]. XX кылымдын 80-жылдарынын аягында, 90-жылдарынын башында кыргыз тили адабий, сүйлөшүү жана диалектилик мүнөздөгү тейлөө кызматы жактан алганда, республикадагы 96 чөйрөнүн 23 чөйрөсүндө гана колдонулуп калган. Ошондой эле республиканын расмий ишмердүүлүгүндө 59 райондун ичинен, 11 райондо кыргыз тили иштетилген [2.68]. Мына ушул жогорудагы сандык көрсөткүчтөр кыргыз тилинин колдонулушу канчалык тарыгандыгынын жана оор абалынын айкын далилдери болуп эсептелет.

Республиканын борбор калаасында жана өнөр жайлуу шаарларында кыргыз тилинде билим берүүчү мектептер өтө аз санда болгон. Алсак, 1986-1987-окуу жылында борбордо жалгыз №5 мектепте окуу-тарбия иштери кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектеп болгон. Кыргыз тилинде билим берүүчү мектептердин жоктугу же аздыгынын айынан чоң шаарлардагы кыргыз жаштары жалаң орус тилинде окуп, билим алышкандыктан, кыргыз тилин билбей же начар билип калышкан [3].

1990-1991-окуу жылындагы статистикалык маалымат боюнча Бишкек шаарында 77 орто билим берүүчү мектеп болсо, алардын 7% гана кыргыз тилинде, 39% орус-кыргыз тилдеринде, 54% нагыз орус тилинде билим берүүчү мектептер болгон. Ал эми 1996-1997- окуу жылында Бишкек шаарындагы орто билим берүүчү мектептердин 12,5% кыргыз тилинде, 62,5% орус-кыргыз тилинде, 25% орус тилинде билим берүүчү мектептер болуп, кыргыз тилдүү мектептердин пайдасына өсүш берген. Мындай көрүнүштөр республиканын түштүгүндөгү шаарлар үчүн да мүнөздүү эле. Мисалы, Жалал-Абад шаарында бир гана мектеп орус-кыргыз тилинде, калгандарынын баары орус жана өзбек тилдеринде билим-тарбия берген. Кызыл-Кыя шаарында бардыгы 8 орто билим берүүчү мектеп болсо, алардын экөөндө гана кыргыз тилинде сабак өтүлгөн [4.45].

Кыргызстандагы тил маселесинин оор абалга келишинин төмөнкүдөй көп себептери бар эле:

1. Эң негизгилеринин бири согуштан кийинки этаптан тартып 80-жылдардын ортосуна чейинки Коммунисттик партиянын жана Совет өкмөтүнүн жүргүзгөн саясаттарынын негизинде келип чыккан. Шаарларда жергиликтүү улуттардын өз эне тилинде бала бакчалар жок болуп, кыргыз тилинде билим алуусуна шарт түзүлбөгөн.

2. Орус мектептерине кыргыз тилин окутуу киргизип, окуучуларга бекер тамак бердиргендиги үчүн алысты көрө билген жетекчи, Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы И.Раззаковго улутчул деген жалган жалаа жабылып кызматтан алынгандан кийин, орус мектептеринде кыргыз тилин окутуу токтотулган. Кыргыз тилинин баркы төмөндөгөн.

3. Орус тилиндеги мектептерди бүткөн кыргыз жаштарын кыргыз тили, адабияты, тарыхы, маданияты, жалпы эле улуттук руханий баалуулуктар жөнүндө маалымат жок болгон, болсо да абдан аз эле. Тескерисинче, орус жана совет элдеринин адабиятын жана тарыхын жакшы өздөштүрүп чыгышкан. Натыйжада, кыргыз болуп туруп, кыргыз рухунан ажыраган муун тарбияланды.

4. Орус тили улуттар аралык тил катары саналып, аны СССРдеги бардык улуттардын терең өздөштүрүүсүнө жакшы шарттар түзүлгөн. Республикаларда орус тилинде сүйлөө ар тараптан колдоого алынып, орус тилин мыкты билген адистер өз карьерасында жакшы ийгиликтерге жетишип, жакшы кызмат орундарды ээлешип, натыйжада, турмуш-шарттарын тез оңдой алышкан.

5. Бийликтин бардык деңгээлдеринде чогулуш-жыйындар орус тилинде өтүп, кыргыз тили дээрлик пайдаланылбай калган.

Кыргыз эл жазуучусу Ч.Айтматовдун ою боюнча, кыргыз жаштарынын орус тилинде сүйлөшү, бир жагынан, утук болду, анткени алар орус тили аркылуу көптү билүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү деп эсептейт [3]. Анын үстүнө, Кыргызстан - көп улуттуу республика, титулдуу улут республикадагы калктын жарымын гана түзүп, калган бөлүгү орустар, өзбектер жана башка улуттун өкүлдөрү болуп, бардыгы 80ден ашык улуттун өкүлдөрү жашашкан. Мындай көп улуттуу өзгөчөлүк өлкөдө официалдуу тил катары орус тилинин колдонулушун шарттаган.

1987-1988-жылдары республикада кош тилдүүлүк маселеси, айрыкча улуттук тил маселеси жөнүндө басма сөз беттеринде, радиодо, телевидениде, илимий форумдарда катуу талкуулар жүрөт. Кыргыздар орус тилинин басымдуулук кылышы, кыргыз тилинин колдонулуудан чыгып баратышы тууралуу өздөрүнүн мыйзам ченемдүү кооптонууларын билдиришкен. А.Масалиев жетектеген Кыргызстан Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитети жана кыргыз өкмөтү тил маселесин чечүү үчүн алгачкы кадамдарды жасаган. Мунун далили, 1988-жылы октябрь айында Кыргызстан Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетинин бюросунда, тил маселелери талкууланып, жыйынтыгында «Республикада улуттук жана кош тилдүүлүгү, кыргыз, орус жана башка СССР элдеринин тилдерин окутууну андан ары өнүктүрүү жөнүндөгү» токтом кабыл алынган [6]. 1989-жылы май айында, Ч.Айтматов, Т.Сыдыкбеков, Б.Орузбаева жана башкалар башында турган кыргыз илимий, чыгармачыл интеллигенциясынын 50гө жакын өкүлү А.Масалиев башында турган Кыргызстан Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетине кайрылышкан. Анда Кыргызстан Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетинин жогоруда сөз кылынган токтомуна, сын-пикир айтылып, кыргыз тилинин колдонулуш чөйрөсүнүн төмөндөшүн мындан ары токтотуу, аны колдоого алуу зарылчылыгын жана мыйзам түрүндө

конституцияда бекемделиши талап кылынган. Эне тилди өнүктүрүү боюнча комитетти түзүү зарылдыгын белгилешкен.

1989-жылы 23-сентябрда, Кыргыз ССРнин Жогорку Кеңеши элдин катуу жана курч талабын эске алуу менен “Кыргыз тилинин мамлекеттик статусу” жөнүндө мыйзамын бир добуштан “Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндөгү Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын мыйзамын” кабыл алды [6.] Бул мыйзам кыргыз тилинин совет доорундагы өнүгүшүндө орун алган кемчиликтерди жоюуга, мындан ары анын мамлекеттик, коомдук турмуштун бардык чөйрөсүндө мамлекеттик тил катары ар тараптуу жана толук түрдө колдонулушун камсыз кылууга багытталган зор тарыхый мааниси бар документ болгон.

Тил мыйзамын ишке ашырууга байланыштуу Жогоку Кеңеш “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамын колдонууга киргизүү тартиби тууралуу” Кыргыз ССР Министрлер Совети 1989-жылы 27-октябрда “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамы”, “Кыргыз Республикасынын тил мыйзамын ишке ашыруу боюнча иш чаралар жөнүндө” жогорку деңгээлдеги токтомдорду кабыл алат. Кийин Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 1992-жылы 21-апрелде республиканын аймагында мамлекеттик жана мамлекеттик эмес ишкана-мекемелерде, окуу жайларда жана башка бөлүмдөрдө

иш кагаздарын кыргыз жана орус тилдеринде жүргүзүү менен аны кыргыз тилине толук өтүүнүн мөөнөтү 1997-жылга чейин белгиленип, ага керектүү шарттарды түзүү көрсөтүлгөн.

Катуу жана курч күрөштүн натыйжасында Кыргыз ССРнин Жогорку Кеңешинде 1989-жылы 23-сентябрында “Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндөгү Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын мыйзамынын” кабыл алынышы менен аяктаган.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Жаштарга айтар сөз: Интервью. // Советтик Кыргызстан. – 1990.- 8- февраль;
2. Акматов К. Окуялар, адамдар («Миң бир күн»). - Бишкек, 1998. - 36-б.
3. Асанканов А. Кыргыз: Рост национального самосознания. – Бишкек: Мурас, 1997. -68-б.
4. Айтматов Ч. Жаштарга айтар сөз: Интервью. // Советтик Кыргызстан – 1990.- 8-февра
5. Талаа дептери. - №1-Кызыл-Кыя шаары, 2000. – 45б.
6. Айтматов Ч. Живи сам и дай жить другим: По поводу проекта закона о языках народов СССР. // Литературная газета. – 1989. -22 ноябрь.
7. Айтматов Ч. Жаштарга айтар сөз: Интервью. // Советтик Кыргызстан. – 1990.-февраль.
8. К.Сыдыкова.Ата Журтум-ардагым. Б.,2008.209-б.
9. Советтик кыргызстан №136 1990.

Рецензент: к.филол.н. Карымшакова А.